

Politika sećanja na ratove devedesetih u Srbiji:

ISTORIJSKI REVIZIONIZAM I
IZAZOVI MEMORIJALIZACIJE

Fond za humanitarno pravo

Politika sećanja na ratove devedesetih u Srbiji:

ISTORIJSKI REVIZIONIZAM I
IZAZOVI MEMORIJALIZACIJE

Beograd, oktobar 2021.

Fond za humanitarno pravo

Sadržaj

APSTRAKT	5
1. UVOD	7
2. PROPALA OČEKIVANJA NAKON SMENE MILOŠEVIĆA	11
3. OBRASCI PORICANJA	14
4. POPULIZAM I POLITIKA SEĆANJA	18
5. POVRATAK NACIONALNOG PONOSA: POLITIKA SEĆANJA NAKON 2012. GODINE	21
5.1. Ratovi devedesetih kao oslobodilački ratovi	22
6. INDUSTRIJA SEĆANJA	26
6.1. Stradanje: operacija „Oluja“	28
6.2. Produkcija rata na Kosovu i NATO bombardovanja	29
7. POPULISTIČKO PRISVAJANJE MEMORIJALIZACIJE LJUDSKIH PRAVA	31
8. ZAKLJUČNA RAZMATRANJA: AKTIVIZAM SEĆANJA PROTIV REVIZIONIZMA	33
9. IZVORI I LITERATURA	36

Apstrakt

Od 2012. godine, kada je Srpska napredna stranka došla na vlast u Srbiji, ratovi devedesetih postali su centralna tema državne politike sećanja i ključni za politički legitimitet državnih vlasti. Državni rad na sećanju zasniva se na populističkom diskursu o povratku nacionalnog ponosa po kojem su sve prethodne vlasti i međunarodna zajednica naterali srpski narod da se stidi svojih heroja i žrtava ratova devedesetih. Sadašnji režim koristi činjenicu da za vreme njihovih prethodnika nije bilo fokusa na devedesete kao izvor legitimiteta. Prema dominantnom narativu, srpski narod konačno može i sme da se sa ponosom seća svojih heroja i žrtava. Legitimitet državnih vlasti se gradi na njihovoj posvećenosti izgradnji industrije sećanja koja obuhvata komemoracije velikih razmera, upotrebu medijskih tehnologija, kulturnu proizvodnju i nove načine diseminacije dominantnih narativa.

Ovaj rad analizira politiku sećanja na ratove devedesetih u Srbiji i problem istorijskog revizionizma od pada Slobodana Miloševića do danas. U prvom delu rada nudi se prikaz sećanja na ratove devedesetih tokom prve decenije posle smene Miloševića. Velika očekivanja od demokratskih promena u društvu brzo su se pretvorila u razočaranje kada je postalo jasno da nova državna vlast nema volju da se suoči s pitanjima krivice i odgovornosti Srbije i njenih snaga tokom ratova devedesetih. Rad prikazuje različite obrasce poricanja i relativizacije odgovornosti i zločina. Glavni deo rada fokusira se na period nakon 2012. godine i populističku državnu politiku sećanja. U svrhu boljeg razumevanja narativa o ratovima, komemorativnih praksi i pojave ratova devedesetih u službenoj politici sećanja, rad objašnjava glavne karakteristike populističkih politika sećanja. Sledi analiza interpretacije ratova devedesetih kao oslobodilačkih ratova, nacionalnog programa obeležavanja i industrije sećanja, s fokusom na operaciji „Oluja“, ratu na Kosovu i NATO bombardovanju Jugoslavije kao glavnim tačkama službene politike sećanja. Zaključna razmatranja osvrću se kratko na aktivizam na polju sećanja i izazove u borbi protiv industrije sećanja odozgo.

1. Uvod

U Nišu je 2019. godine velikom vojnom paradom proslavljen Dan pobeđe u Drugom svetskom ratu. Parada je inicijalno planirana za 24. mart i komemoraciju 20. godišnjice početka NATO bombardovanja SR Jugoslavije. Odložena je za Dan pobeđe kao prigodniju priliku za prikaz vojne snage, po zahtevu predsednika Aleksandra Vučića Ministarstvu odbrane i policiji.¹ Pored vojne parade, deo proslave Dana pobeđe činio je i Besmrtni puk, koji je prošetao kroz Niš. Mnogobrojni učesnici u koloni Besmrtnog puka nosili su portrete članova porodice koji su izgubili život tokom Drugog svetskog rata ili ratova u bivšoj Jugoslaviji devedesetih godina. Fotografije vojnika poginulih u ratovima devedesetih nisu bile jedina referenca na ratove koji su pratili raspad Jugoslavije i, konkretnije, na rat na Kosovu tokom te proslave Dana pobeđe. Naime, planirano je da Besmrtni puk prođe Bulevarom 12. februara u 12.44, „simbolično vreme po broju rezolucije koja garantuje teritorijalni suverenitet Srbije nad Kosovom“.²

Kolonu Besmrtnog puka u Nišu 2019. godine predvodio je general Vladimir Lazarević, koji je bio i glavni govornik na obeležavanju Dana pobeđe. Lazarevića je 2004. godine Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju (MKSJ) osudio na četrnaest godina zatvora za zločine protiv čovečnosti tokom rata na Kosovu, „za pomaganje i podržavanje deportacije i prisilnog premeštanja civila, kao i za pomaganje u zločinačkom poduhvatu tokom kojeg su počinjeni najteži zločini protiv civila, uključujući i masovna ubistva na Kosovu 1999“.³ Oslobođen je 2015. godine i potom se vratio u Srbiju. Lazarevićevo učestvovanje u Besmrtnom puku i proslavi nije bilo slučajno, već je on predstavljao najvažnijeg gosta, kako ga je i najavio zamenik gradonačelnika Niša Miloš Bandur.⁴

- 1 Jelena Canić Milovanović, „Pripreme u Nišu počele, pa vojna parada odložena“, Južne vesti, 18. 3. 2019, <https://www.juznevesti.com/Drushtvo/Pripreme-u-Nisu-pocеле-pa-vojna-parada-odložena.sr.html>; B. Janačković, „IZVAĐENE BANDERE, ASFALTIRAJU 'OSTRVA': Kako se Niš sprema za vojnu paradu za 20. godišnjicu bombardovanja“, Blic, 19. 3. 2019, <https://www.blic.rs/vesti/drustvo/izvadjene-bandere-asfaltiraju-ost-rva-kako-se-nis-sprema-za-vojnu-paradu-za-20/0v0vmg58>.
- 2 „Sutra u Nišu maršira 'Besmrtni puk'“, *Gradski portal 018* (blog), 8. 5. 2019, <https://gradskiportal018.rs/2019/05/08/sutra-u-nisu-marsira-besmrtni-puk/>.
- 3 „Osuđeni general Lazarević predvodio 'Besmrtni puk' u Nišu: Na Dan pobeđe nad fašizmom, Srbija promoviše ratne zločince“, *Insajder*, 9. 5. 2019, [//insajder.net/sr/sajt/vazno/14379/](https://insajder.net/sr/sajt/vazno/14379/).
- 4 „Sutra u Nišu maršira 'Besmrtni puk'“.

U svom govoru, general Lazarević je istakao da Besmrtni puk simbolizuje slobodoljublje i patriotizam, bez obzira na snagu neprijatelja koji napada, počev od srpsko-turskih ratova, preko ratova za spas srpskog naroda na prostoru bivše Jugoslavije, do poslednjeg rata pre 20 godina i odbrane od NATO agresije.⁵ Proslava Dana pobeđe u Nišu 2019. godine nije bila prvi put da predstavnici Vojske Srbije koji su učestvovali u ratovima devedesetih preuzmu vodeću ulogu u komemoracijama pobeđe nad fašizmom u Drugom svetskom ratu. Tako je 2014. godine general Ljubiša Diković, tada načelnik Generalštaba Vojske Srbije, koji se zvanično smatra herojem rata na Kosovu, predvodio vojnu paradu „Korak pobednika“, kojom je obeležen Dan oslobođenja Beograda u Drugom svetskom ratu. Za vojnu paradu ga je Ministarstvo odbrane odlikovalo Zlatnom plaketom.⁶

Kao osuđeni ratni zločinac koji je govorio na proslavi Dana pobeđe i antifašizma, general Lazarević personifikuje kontradiktornu i populističku politiku sećanja koju Srpska napredna stranka (SNS) i njeni koalicioni partneri zastupaju od 2012. godine. Isprepletene komemoracije Dana pobeđe u Drugom svetskom ratu i NATO bombardovanja odlična su ilustracija kompleksnosti i stranputica službene politike sećanja u današnjoj Srbiji. Važan trenutak u tom kontekstu je 2012. godina, kada je SNS sa svojim koalicionim partnerima, među kojima je i Socijalistička partija Srbije (SPS), došao na vlast. Od tada, u Srbiji je došlo do pada demokratije i dominacije populističkih i revizionističkih diskursa, koji predstavljaju i oslonac službene politike sećanja. Trenutni režim ulaže neverovatne napore u sferu politike sećanja, s posebnim fokusom na oružanim sukobima devedesetih godina.

Tokom prve decenije nakon pada Slobodana Miloševića nije postojala jasna državna politika sećanja na ratove devedesetih ni težnja da se izgradi nacionalni master narativ o ratovima. Iako su državni zvaničnici polagali vence na godišnjice događaja iz ratova devedesetih i davali izjave za medije, fokus državne politike sećanja bio je pre svega na reviziji Drugog svetskog rata i socijalističke Jugoslavije. Nije postojao centralni master narativ o ratovima devedesetih. Istovremeno se političke elite nisu ogradile od politika koje su vodile ratove devedesetih godina i izostalo je otvoreno priznanje odgovornosti

5 Beta, „Besmrtni puk“ prošetao kroz Niš, na čelu kozaci i general Lazarević“, NI, 9. 5. 2019, <https://rs.n1info.com/vesti/a482438-Besmrtni-puk-prosetao-kroz-Nis-na-celu-kozaci-i-general-Lazarevic/>.

6 „Dodeljene nagrade za 'Korak pobednika'“, RTK, 19. 12. 2014, <https://www.rtk.rs/57461/urucene-nagrade-za-korak-pobednika/>.

Srbije i patnje nesrpskih žrtava. Takođe, Socijalistička partija Srbije se veoma brzo ponovo uspostavila kao jedna od najjačih političkih stranaka u zemlji.

Nakon dolaska na vlast Srpske napredne stranke 2012. godine, ratovi devedesetih postali su centralna tema politike sećanja, uz Drugi svetski rat. Državna vlast je upravo činjenicu da tokom prethodne decenije nije postojao snažan fokus na ratovima devedesetih iskoristila kao temelj za izgradnju svog političkog legitimiteta i za povlačenje crte između sebe i svojih prethodnika. Na taj način, sadašnja državna vlast sebe može da predstavi kao vlast koja je konačno vratila ponos srpskom narodu, ranije uvek prisiljenom da se stidi svojih heroja i žrtava iz ratova devedesetih. Sada, prema diskursu predstavnika vlasti, srpski narod konačno sme i može ponosno da slavi svoje heroje i da se seća žrtava. Legitimitet sadašnje vlasti gradi se upravo na tome da su oni ti koji su stvorili industriju sećanja na ratove devedesetih.

Politika sećanja režima SNS-a zasniva se na populizmu i dihotomiji herojstva i žrtava. Srpski heroji i žrtve glavna su okosnica državne politike sećanja, koja se bazira na populističkom diskursu o nacionalnom ponosu i koja je ratove devedesetih pretvorila u slavnu vojnu prošlost. U tom kontekstu, herojima se smatraju srpske oružane snage, uključujući i osuđene ratne zločince, a jedine žrtve koje postoje u kulturi sećanja Srbije jesu žrtve srpske nacionalnosti.

Politički akteri svesno rade na sećanju i promenama u kulturi sećanja na ratove devedesetih i svesni su značenja i značaja tih pojmova za sadašnjost i budućnost. Stvorili su industriju sećanja u kojoj državne komemoracije putuju po Srbiji i prenose se uživo na televiziji i internetu; prave se visokobudžetni igrani i dokumentarni filmovi o događajima tokom ratova; država finansira publikacije sećanja i svedočenja vojnika; o određenim godišnjicama, školski dan počinje obaveznim časovima o ratovima.

Period vladavine Srpske napredne stranke od 2012. godine predstavlja preokret u politici sećanja ka službenom obeležavanju i izgradnji centralnog master narativa o ratovima devedesetih. Međutim, kritička analiza ovog perioda ne sme da izostavi problematičan odnos prema ratovima tokom prve decenije nakon pada Slobodana Miloševića, kada su Demokratska stranka (DS) i njeni koalicioni partneri bili na vlasti. To je takođe bio period potpune političke rehabilitacije SPS-a. Drugim rečima, kritička analiza skorijih trendova u sferi politike i kulture sećanja u Srbiji ne sme da predstavlja idealizaciju vremena između pada Miloševića i dolaska SNS-a na vlast.

Ovaj rad analizira politiku sećanja na ratove devedesetih u Srbiji i problem istorijskog revizionizma od pada Slobodana Miloševića do danas. U prvom delu rada nudi se prikaz sećanja na ratove devedesetih tokom prve decenije posle smene Miloševića. Velika očekivanja od demokratskih promena u društvu brzo su se pretvorila u razočaranje kada je postalo jasno da nova državna vlast nema volju da se suoči s pitanjima krivice i odgovornosti Srbije i njenih snaga tokom ratova devedesetih. Rad prikazuje različite obrasce poricanja i relativizacije odgovornosti i zločina. Glavni deo rada fokusira se na period nakon 2012. godine i populističku državnu politiku sećanja. U svrhu boljeg razumevanja narativa o ratovima, komemorativnih praksi i pojave ratova devedesetih u službenoj politici sećanja, rad objašnjava glavne karakteristike populističkih politika sećanja. Sledi analiza interpretacije ratova devedesetih kao oslobodilačkih ratova, nacionalnog programa obeležavanja i industrije sećanja, s fokusom na operaciji „Oluja“, ratu na Kosovu i NATO bombardovanju Jugoslavije kao glavnim tačkama službene politike sećanja. Zaključna razmatranja osvrću se kratko na aktivizam na polju sećanja i izazove u borbi protiv industrije sećanja odozgo.

2. Propala očekivanja nakon smene Miloševića

Oružani sukobi koji su pratili raspad socijalističke Jugoslavije nisu predstavljali prominentnu temu u politici sećanja koju je državna vlast promovisala u prvim godinama nakon smene Miloševićevog režima. Nova državna vlast je u tom periodu imala jedinstvenu priliku da povuče crtu između sebe i prethodnog režima, okrene se novim istorijskim narativima i uspostavi institucije i politike kojima bi se odvojila od ratnih devedesetih godina i koje bi služile prevazilaženju nasilne prošlosti i njenih nasleđa.⁷ Do toga, nažalost, nije došlo. Osim povremenih simboličnih koraka u pozitivnom pravcu, državni zvaničnici nisu pokazali volju da se suoče s nasilnom prošlošću i pitanjima odgovornosti i krivice, niti da prepoznaju i priznaju patnju žrtava nesrpske nacionalnosti.

Problematičan odnos prema ratovima i pitanju uloge i odgovornosti Srbije ima svoje korene u devedesetim godinama. Režim Slobodana Miloševića koristio je propagandu i nasilje protiv političke opozicije, ali i protiv svih onih koji su nastojali da obelodane istinu o tekućim ratovima.⁸ Dok je Miloševićev režim direktno učutkivao javnost, opoziciju, medije i aktiviste, naredne vlasti su to nastavile da rade, ali na indirektnan način, odbijajući da se stvore uslovi u kojima bi razgovor o prošlosti bio dobrodošao.⁹ Nakon 5. oktobra, javna sfera nije se transformisala u arenu koja omogućava i podstiče debatu, a diskusija o ratnoj prošlosti ostala je marginalna u društvu i ograničena na krugove civilnog društva i aktivizma.¹⁰

7 Jelena Subotić, *Hijacked Justice: Dealing with the Past in the Balkans* (Ithaca, London: Cornell University Press, 2009), 41.

8 Jelena Obradović-Wochnik, "The 'Silent Dilemma' of Transitional Justice: Silencing and Coming to Terms with the Past in Serbia", *International Journal of Transitional Justice* 7, izd. 2 (2013): 331.

9 Obradović-Wochnik, 338.

10 Obradović-Wochnik, 331.

Ubrzo nakon 2000. godine, optimistična očekivanja od demokratskih promena pretvorila su se u razočaranje jer je postalo jasno da su nove političke elite duboko i nerazdvojno povezane s politikama devedesetih godina.¹¹ Državni zvaničnici Miloševićeve ere i kadar SPS-a nisu nestali nakon 5. oktobra. Između oktobra 2000. godine i formiranja vlade Zorana Đinđića naredne godine posebno su bili jasni kontinuiteti sa starim režimom na najvišim pozicijama u ministarstvima, opštinama, državnoj bezbednosti i vojnim i policijskim strukturama. Potpuni povratak SPS-a u politički život kulminirao je 2008. godine, kada su sa DS-om potpisali Deklaraciju o političkom pomirenju, promovišući ideju prevazilaženja političkih sukoba iz prošlosti.¹² Političko pomirenje dveju stranaka izostavilo je temu ratova devedesetih i cementiralo poricanje i ignorisanje kršenja ljudskih prava koja su počinile srpske vojne, policijske i paravojne snage.

U godinama neposredno nakon smene Miloševića, državni akteri ulagali su ozbiljne napore i resurse u rad na sećanju.¹³ Međutim, fokus službene politike i rada na sećanju bio je na reviziji Drugog svetskog rata i socijalističke Jugoslavije, uz percepciju i osudu Slobodana Miloševića kao ideološkog naslednika Saveza komunista Jugoslavije i poslednjeg komunističkog vladara Srbije. Na taj način, političke elite su sebe mogle da predstavljaju kao oslobodioc Srbije od komunizma i nosioce demokratske revolucije.¹⁴ Istovremeno je kritička refleksija o etnonacionalističkim politikama i ratovima koje je prethodni režim raspirivao i vodio potpuno izostala.

Politički akteri na vlasti tokom prve decenije nakon 2000. godine nisu hteli da se suoče s devedesetima jer je to bilo politički nepoželjno i jer bi suočavanje moglo da otuđi velike segmente srpskog društva.¹⁵ Umesto prihvatanja odgovornosti, vlasti Srbije tražile su načine da učutkaju svaku javnu debatu o ratovima devedesetih.¹⁶ Svi aspekti pravde stavljeni su u službu nacionalističke ideologije, pa je došlo do odbacivanja suđenja pred MKSJ kao nelegitimnih, a državni organi su čak obezbedili velikodušne budžete za

11 Lea David, "Fragmentation as a Silencing Strategy: Serbian War Veterans against the State of Serbia", *Contemporary Southeastern Europe* 2, izd. 1 (2015): 59.

12 „Deklaracija o pomirenju DS i SPS“, Peščanik, 2008, <https://pescanik.net/deklaracija-o-pomirenju-ds-i-sps/>

13 Brian Conway, *Commemoration and Bloody Sunday: Pathways of Memory*, Palgrave Macmillan Memory Studies (Basingstoke: Palgrave Macmillan UK, 2010).

14 Jelena Đureinović, *The Politics of Memory of the Second World War in Contemporary Serbia: Collaboration, Resistance and Retribution* (London and New York: Routledge, 2020), 6.

15 David, "Fragmentation as a Silencing Strategy", 59.

16 David, 60.

sudske i pravne troškove za optuženike, nudili podršku u koordinaciji odbrane i osigurali dugoročnu garantovanu finansijsku podršku njihovim porodicama.¹⁷ Iako su postojali mnogi napori civilnog društva da se činjenice o ratovima iznesu u javnost, kao i inicijative koje su zahtevale prihvatanje odgovornosti za zločine iz devedesetih godina, vlasti Srbije nikada nisu prihvatile punu, pa čak ni delimičnu, odgovornost za ulogu u ratovima, konzistentno odbijajući da se uključe u bilo kakvo javno i transparentno suočavanje i pomirenje s prošlošću.¹⁸

17 Subotić, *Hijacked Justice*, 5.

18 David, "Fragmentation as a Silencing Strategy", 59.

3. Obrasci poricanja

Politika sećanja na ratove devedesetih u Srbiji zasniva se na nekoliko okvira sećanja koji dominiraju društvom. Dominantna slika ratova obuhvata brojne strategije i obrasce poricanja i relativizacije koji su prisutni na državnom nivou rada na sećanju, ali i u celokupnom društvu. Jedan od tih okvira i strategija je tvrdnja da Srbija nije učestvovala ni u jednom ratu i da na teritoriji Srbije nije bilo rata. Takođe, krivica i odgovornost za genocid i druga kršenja ljudskih prava tokom ratova eksternalizuju se, u slučaju rata u Bosni i Hercegovini, na Vojsku Republike Srpske, kao i na srpske paravojne formacije i neprijateljske snage u ratovima. Pored direktnog negiranja genocida i ratnih zločina, postoje mnogobrojni nivoi i različiti pristupi pitanjima odgovornosti, koji se prostiru od slavljenja ratnih zločina i njihovih počinitelja do različitih vidova relativizacije. Kada je reč o žrtvama ratova devedesetih, fokus kulture sećanja u Srbiji je isključivo na srpskim žrtvama, dok su žrtve nesrpske nacionalnosti i zločina koje su počinile srpske snage potpuno nevidljive.

Postoji nekoliko osnovnih obrazaca u narativima o ratovima devedesetih koji su dominirali periodom od 2000. do 2012. godine, ali se mogu naći i u samim devedesetim godinama. Uz to, ti obrasci čine i deo državne politike sećanja danas. Jedan od centralnih narativa je narativ da Srbija nije učestvovala u ratovima u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini, kao i eksternalizacija krivice i odgovornosti na paravojne formacije, srpske snage iz drugih država i, u stilu teorije zavere, na sukobljene strane u ratu i međunarodnu zajednicu. Na primer, postoji tendencija okrivljavanja paravojnih formacija za zločine koje su počinile vojne ili policijske snage Srbije, kao da oni nisu imali nikakve veze s državnom politikom Srbije.¹⁹ U slučaju genocida u Srebrenici, element negiranja genocida je upravo prenošenje potpune odgovornosti na Vojsku Republike Srpske da bi se podvuklo da Srbija nije imala nikakve veze s genocidom. Drugi dominantan okvir sećanja na ratove devedesetih je tvrdnja da

---

19 David, 60.

u Srbiji nije bilo rata i da su se ratovi desili isključivo van njene teritorije. Veliki broj ratnih zločina i kršenja ljudskih prava dogodio se na teritoriji Srbije između 1991. i 2001. godine, uključujući mnoga mesta zločina, progona, zatvora, prisilnog nestanka, masovnih grobnica i paravojnih kampova koja su danas neobeležena i zaboravljena.²⁰ Pored obrazaca poricanja, problem je i generalna relativizacija koja zamagljuje pitanje odgovornosti Srbije objašnjenjem da, čak i ako su snage kontrolisane i finansirane od strane državnih vlasti Srbije, tada Jugoslavije, počinile najveće zločine, oni nisu bili jedini počinioci zločina.²¹ Sličan obrazac je i potpuna relativizacija uopštavanjem da su sve strane u ratu počinile zločine.

Problemi poricanja i odgovornosti su u srži svega protiv čega se antiratni aktivisti i aktivistkinje u Srbiji bore svojim akcijama i stavovima.²² U knjizi o krivici i odgovornosti u Srbiji, Erik Gordi razlikuje mnogobrojne pristupe odgovornosti koji idu od slavljenja zločina do različitih strategija izbegavanja i relativizacije. Najpoznatiji primeri slavljenja ratnih zločina su glorifikacija Ratka Mladića kao heroja, kao i slogan „nož, žica, Srebrenica“ i drugi slogani i pesme koji slave nasilje protiv pripadnika drugih etničkih grupa.²³ Iako su pre svega marginalan fenomen, te pojave imaju odjeka u društvu i pojavljuju se često jer ne postoji uspešna strategija kontrole, a takvo ponašanje se generalno toleriše. Takođe postoji fundamentalna sličnost između slogana i stavova ekstremno desnih grupa sa margina i stavova koje su promovisali državni zvaničnici, mediji i obrazovne institucije pre 2000. godine.²⁴ Vlada DS-a i sadašnja vladavina SNS-a ne glorifikuju otvoreno genocid u Srebrenici niti Ratka Mladića kao srpskog heroja. Međutim, održavaju kulturu sećanja koja toleriše i normalizuje negiranje genocida i glorifikaciju ratnih zločinaca. U slučaju režima SNS-a, mnogi njegovi predstavnici poznati su kao strastveni pobornici Ratka Mladića i zastupaju politiku sećanja koja ohrabruje slavljenje genocida i njegovih počinitelaca.

Drugi oblici negiranja i izvrtanja činjenica mnogo su češća pojava nego otvoreno slavljenje ratnih zločina i oni su skoro svakodnevno prisutni u javnim diskursima u Srbiji. U svojoj

20 Inicijativa mladih za ljudska prava, Rat u Srbiji, pristupljeno 6. 9. 2021, <https://ratu.srbiji.rs/>.

21 Eric Gordy, *Guilt, Responsibility, and Denial: The Past at Stake in Post-Milosevic Serbia* (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2013), 20.

22 Orli Fridman, "Too Young to Remember Determined Not to Forget": Memory Activists Engaging With Returning ICTY Convicts", *International Criminal Justice Review* 28, izd. 4 (2018): 426.

23 Gordy, *Guilt, Responsibility, and Denial*, 90.

24 Gordy, 91.

analizi, Gordi razlikuje poricanje i izbegavanje, kao verovanje da se nije desilo ništa za šta bi neko morao da odgovara ili snosi krivicu, odnosno relativizacija, odbacivanje ili minimalizacija događaja.²⁵ Pored tih obrazaca, u javnim diskursima i odnosu prema ratovima devedesetih prisutno je i „metaporicanje“ – negiranje da postoji negiranje, uz koje ide i odbacivanje optužbi za poricanje kao potpuno neutemeljenih.²⁶

Prebacivanje krivice i odgovornosti je još jedan problem u sećanju na ratove devedesetih. Ono može da funkcioniše kao izbegavanje odgovornosti i priznanja uz fokus na individualnoj krivici, kada utvrđivanje individualne krivice počinioca omogućuje društvu i nekadašnjim pristalicama režima koji je odgovoran za zločine da se ograde od zločina njihovim prebacivanjem samo na direktne počinioc.²⁷ Izbegavanje odgovornosti uz fokus na individualnoj krivici povezano je s generalnim problemom ograničene odgovornosti, ali i s pitanjem da li suđenja protiv nekoliko pojedinaca mogu da oslobode celo društvo od potrebe suočavanja s prošlošću i onim što su ti pojedinci učinili u ime tog društva. Počinioci ratnih zločina i kršenja ljudskih prava u ime srpske nacije ne bi bili u mogućnosti da počine zločine da nisu imali određeni nivo podrške u društvu i da nisu bili uspešni u upotrebi popularnih ideja o identitetu i interesima nacije u svrhu mobilizacije i opravdanja svojih akcija.²⁸ Ritualna javna izvinjenja su drugi aspekt prebacivanja i izbegavanja konkretnog suočavanja s pitanjima krivice i odgovornosti, posebno kada uzmemo u obzir to da je bilo mnogih izvinjenja na svim stranama od 2000. godine do danas.²⁹

Mnoge strategije odnosa s problemima krivice i odgovornosti široko su rasprostranjene u srpskom društvu i ne tiču se samo državnih zvaničnika i službene politike sećanja. Načelo *tu quoque* jedna je od tih strategija i podrazumeva odgovor na pominjanje zločina srpskih snaga sa argumentom da su zločini protiv srpskog naroda sistemski ignorisani i da su oni mnogo gori i veći. Kolokvijalno bi se taj argument mogao sumirati kao retoričko pitanje: „A šta su tek oni nama radili?“ Primer te strategije su komemoracije srpskih žrtava u selima u blizini Srebrenice, koje se organizuju u danima oko godišnjice genocida. Pored toga, poricanje i izbegavanje odgovornosti može da se pojavi i u vidu širenja konteksta

25 Gordy, 91–92.

26 Gordy, 93.

27 Gordy, 97.

28 Gordy, 98.

29 Gordy, 99.

i stavljanja konkretnih zločina u najširi kontekst svih zločina svih strana tokom celog oružanog sukoba, svih ratova tokom devedesetih godina ili čak svih ratova u savremenoj istoriji. Često se, što je sličan postupak generalizacije, može čuti i tvrdnja da se ne zna dovoljno o ratovima devedesetih te da postojeći dokazi ne mogu biti nekritički prihvaćeni, pa je normalno da postoji prostor za sumnju i alternativne narative o ratovima.³⁰ Taj pristup namerno ignoriše ili delegitimiše velike količine dokaza o ratnim događajima koje je prikupio MKSJ i brojne inicijative dokumentovanja kršenja ljudskih prava koje postoje još od ranih devedesetih godina.

Obrasci poricanja predstavljeni u ovom radu impliciraju da u okvirima službene politike sećanja i šire kulture sećanja na ratove devedesetih u Srbiji ne postoji priznanje i poštovanje za žrtve srpskih snaga. U tom kontekstu, žrtvama ratova devedesetih smatraju se isključivo srpske žrtve, s fokusom na žrtvama vojno-policijske operacije „Oluja“ i NATO bombardovanja SR Jugoslavije. Fokus na srpskom stradanju, međutim, ne podrazumeva da su postojale zvanične komemoracije žrtava nakon 2000. godine niti da su žrtve stekle specifična prava i status. Zbog diskriminatornog zakonodavstva, sticanje zvaničnog statusa civilnih žrtava rata nemoguće je za većinu žrtava. Pored toga, kako se državna politika sećanja nije bavila ratovima devedesetih, zvanične komemoracije žrtava nisu bile česti ili veliki događaji. Posle 2012. godine, promene u zvaničnoj politici sećanja podrazumevaju pojavu velikih komemoracija s prenosima uživo na Radio-televiziji Srbije i internetu, uz operaciju „Oluja“ i NATO bombardovanje kao glavne teme. Preokret ka komemoracijama velikih razmera takođe nije doveo do konkretnih koraka i poboljšanja statusa civilnih žrtava „Oluje“ i NATO bombardovanja.

30 Gordy, 110.

4. Populizam i politika sećanja

Srbija je od dolaska SNS-a na vlast 2012. godine prošla kroz „autoritarni preokret“.³¹ Sa učvršćivanjem vlasti SNS-a, pod vodstvom Aleksandra Vučića, uspostavljena je veoma autoritarna vladavina, nakon više od decenije demokratizacije posle smene Slobodana Miloševića 2000. godine.³² Nasleđa Miloševićevog autoritarnog režima ostala su prisutna i posle njegovog pada i demokratizacija je praćena neuspehom vlade u raskidanju sa autoritarnim praksama i uspostavljanju nezavisnih i demokratskih institucija, čime je omogućen povratak režima zasnovanog na kompetitivnom autoritarizmu.³³ Režim SNS-a, koji možemo nazvati iliberalnom demokratijom ili kompetitivnim autoritarizmom, hibridne je prirode – „ni demokratski, ni potpuno autoritaran“.³⁴ Drugim rečima, režim funkcioniše u formalno demokratskom sistemu, ali ima svojstva vladavine koja istovremeno ugrožavaju ili zaobilaze demokratske institucije.³⁵ Autoritarni preokret nije specifičnost Srbije, već ona nalikuje mnogim zemljama u regionu, i odvija se u kontekstu globalne krize demokratije.

I Miloševićeva „krnja“ Jugoslavija i današnja Srbija mogu se posmatrati iz slične perspektive kompetitivnog autoritarizma kao režima gde formalne demokratske institucije postoje i generalno se shvataju kao glavni način dolaska na vlast, ali u kojem zvaničnici zloupotrebljavaju državu i time sebi obezbeđuju prednost nad političkim protivnicima.³⁶ Naravno, dva režima, Miloševićev i današnji, imaju mnoge zajedničke karakteristike i sličnosti, uključujući kontinuitete među političkim akterima na vlasti i narative i

31 Florian Bieber, *The Rise of Authoritarianism in the Western Balkans, New Perspectives on South-East Europe* (London: Palgrave Pivot, 2020), 62.

32 Bieber, 34.

33 Florian Bieber, "Patterns of competitive authoritarianism in the Western Balkans", *East European Politics* 34, izd. 3 (2018): 337.

34 Damir Kapidžić, "The Rise of Illiberal Politics in Southeast Europe", *Southeast European and Black Sea Studies* 20, izd. 1 (2020): 4.

35 Bieber, *The Rise of Authoritarianism in the Western Balkans*, 7.

36 Steven Levitsky i Lucan A. Way, *Competitive Authoritarianism: Hybrid Regimes after the Cold War* (Cambridge: Cambridge University Press, 2010), 6.

interpretacije ratova devedesetih. Značaj devedesetih godina za današnji politički kontekst je u tome što je ta decenija ponudila jedan obrazac i strukturalne karakteristike koje su olakšale rast autoritarizma poslednjih godina.³⁷ S druge strane, poređenje povlačenjem paralela i sagledavanjem perioda nakon 2012. godine kao kontinuiteta i identičnih politika s devedesetim godinama, nakon decenije demokratskog interludijuma, pojednostavljena je perspektiva koja ne doprinosi kritičkoj analizi i razumevanju specifičnosti i dinamika politike sećanja na ratove devedesetih.

Populistički politički diskursi ključni za autoritarnu demokratiju SNS-a čine i temelje službene politike sećanja o ratovima devedesetih. Ambivalentnosti i kontradiktornosti politike sećanja proizlaze iz populizma i njegove prirode. Uopšteno gledano, populizam uvek nastoji da konstruiše i definiše „narod“, a pitanje ko tom narodu pripada podrazumeva proizvodnju snažnih mitova koji se oslanjaju na kolektivno sećanje na neku zamišljenu prošlost.³⁸

U svrhu analize politike sećanja u ovom radu, populizam shvatamo kao diskurs, ideologiju ili pogled na svet.³⁹ U pitanju je jedna „tanka“ ideologija, pa se usled toga populizam prepliće s drugim ideološkim elementima koji su u svojoj osnovi često politički nekompatibilni s desnim populizmom, ali su važni za pridobijanje širih publika. Tanka priroda i ideološka inkoherencija populizma ogleđa se u ambivalentnoj mešavini ubeđenja, stereotipa, stavova i programa koji nastoje da mobilišu različite i jednako kontradiktorne segmente stanovništva.⁴⁰ To svojstvo populizma je ključno za razumevanje politike sećanja i njenih protivrečnosti i kontradikcija, kao što je slavljenje antifašističke borbe iz Drugog svetskog rata uporedo sa osuđenim ratnim zločincima iz ratova devedesetih, s početka ovog rada.

37 Bieber, *The Rise of Authoritarianism in the Western Balkans*, 2.

38 Anna Cento Bull, "The Role of Memory in Populist Discourse: The Case of the Italian Second Republic", *Patterns of Prejudice* 50, izd. 3 (2016): 217.

39 Cas Mudde i Cristóbal Rovira Kaltwasser, *Populism: A Very Short Introduction*, Very Short Introductions (Oxford, New York: Oxford University Press, 2017), 5.

40 Ruth Wodak i Majid KhosraviNik, "Dynamics of Discourse and Politics in Right-Wing Populism in Europe and Beyond: An Introduction", u *Right-Wing Populism in Europe: Politics and Discourse*, od Ruth Wodak, Majid KhosraviNik i Brigitte Mral (London: Bloomsbury Academic, 2013), xvii.

Druga važna karakteristika populizma jeste to da on zastupa selektivni pogled na prošlost koji interpretira „narod“ isključivo kao heroje ili žrtve nekog zla.⁴¹ Interpretacija prošlosti kroz usku dihotomiju heroja i žrtava upravo je jedno od glavnih obeležja politike sećanja u današnjoj Srbiji, dok se „mnogi užasni kosturi“ u ormaru nacionalne istorije ignorišu ili potpuno negiraju.⁴²

---

41 Ruth Wodak, "Final Commentary: Learning from the Past(s)? Contesting Hegemonic Memories", u *European Memory in Populism: Representations of Self and Other*, od Chiara De Cesari i Ayhan Kaya (London and New York: Routledge, 2020), 280.

42 Wodak, 281.

5. Povratak nacionalnog ponosa: politika sećanja nakon 2012. godine

Kao što je već spomenuto, tokom prve decenije nakon pada Miloševića nije postojao jasan i centralni master narativ o ratovima devedesetih. Državni zvaničnici su polagali vence za srpske žrtve povodom pojedinih godišnjica, davali su izjave i komentare za medije, ali se nisu bavili opširnijim radom na sećanju na devedesete. Nepostojanje sveobuhvatne politike sećanja ne podrazumeva da državni akteri nisu imali nikakav stav o oružanim sukobima tokom devedesetih godina. Oni se nisu jasno distancirali od politika iz devedesetih godina, nisu priznali odgovornost Srbije ni prepoznali žrtve nesrpske nacionalnosti. Međutim, istovremeno se nije ulagalo mnogo napora u konstrukciju centralnog narativa o ratovima i njegovu diseminaciju u srpskom društvu.

Nakon 2012. godine, i posebno otkako je Aleksandar Vučić postao predsednik Srbije 2014. godine, ratovi devedesetih postali su ključni aspekt državne politike sećanja, važan za politički legitimitet vlade SNS-a. Ta transformacija srpske politike sećanja može se razumeti kao populistički preokret, koji je evidentan u promenama i novinama u komemorativnim narativima i praksama. Kao i generalna populistička ideologija, politika sećanja koja se zasniva na populizmu kontradiktorna je i spaja naizgled nekompatibilne istorijske događaje i aktere, od komunističkih i multietničkih partizana do ratnih zločinaca devedesetih godina, kao što primer Vladimira Lazarevića na proslavi Dana pobeđe pokazuje. Populizam podrazumeva stapanje celokupne vojne istorije Srbije u koncept oslobodilačkih ratova, stub hegemonih narativa i populističke politike sećanja, koja nacionalnu istoriju sagledava kroz prizmu heroja i žrtava, hrabrosti i nevinosti. Ratovi

devedesetih su veoma važan aspekt narativa o oslobodilačkim ratovima Srbije. Srpska vojska je presudna u tom kontekstu jer se dominantni narativi fokusiraju na nju kao na pravednu i herojsku snagu, ali i zbog sveobuhvatne militarizacije komemorativnih praksi.

5.1. Ratovi devedesetih kao oslobodilački ratovi

Transformacija državne politike sećanja na diskurzivnom nivou podrazumeva preokret ka prihvatanju i obeležavanju ratova devedesetih, nasuprot njihovom prethodnom ignorisanju. Povratak nacionalnog ponosa je centralni diskurs na kome vlast gradi svoj rad na sećanju, nakon što su prethodne vlasti i međunarodna zajednica prisiljavale srpski narod da se stidi svojih heroja i žrtava ratova devedesetih. Sadašnji režim pod vođstvom SNS-a koristi činjenicu da se prethodne vlasti nisu bavile devedesetim godinama kao liniju razgraničenja i izvor legitimiteta, koji istovremeno delegitimiše političke prethodnike. Zbog SNS-a i njegovih političkih saveznika, srpski narod konačno sme i može, kako tvrdi dominantni narativ, da se seća heroja i žrtava s ponosom. Drugim rečima, vlast gradi svoj politički legitimitet i identitet upravo na svojoj ulozi u uspostavljanju industrije sećanja.

Dihotomija herojstva i stradanja je perspektiva kroz koju se sagledava prošlost. Ideja oslobodilačkih ratova Srbije je suština herojskog aspekta dihotomije politike sećanja i predstavlja osnovu politike sećanja SNS-a, SPS-a i njihovih političkih saveznika. Koncept oslobodilačkih ratova postoji od devedesetih godina, ali je postao relevantan nakon 2012. godine. Fokus na herojima i žrtvama podrazumeva namerno izostavljanje mračnih epizoda nacionalne istorije, kao što su kolaboracija za vreme Drugog svetskog rata i odgovornost za ratne zločine i genocid tokom devedesetih godina. Oslobodilački ratovi Srbije zvanično postoje u komisiji Vlade za očuvanje sećanja na njih i u nacionalnom kalendaru koji ta komisija usvaja i koji predstavlja šematski plan državne politike sećanja.

Odbor za negovanje tradicija oslobodilačkih ratova Srbije nastao je još 1997. godine kao međuministarska komisija nadležna za iniciranje, koordinaciju, savetodavstvo i praćenje rada na sećanju, kao i nadzor nad postojećim i novim spomenicima.⁴³ Postojanje i

43 „Odluka o osnivanju Odbora za negovanje tradicija oslobodilačkih ratova Srbije“, 38/97, 46/01, Službeni glasnik Republike Srbije § (bez dat.).

aktivnosti tog odbora i njegovo prisustvo u javnosti vidimo tek od 2013. godine, kada je odbor počeo da izdaje saopštenja i najave obeležavanja. Mediji u Srbiji su takođe počeli da sve češće navode odbor kao glavnog organizatora komemoracija i da izveštavaju o njegovim održanim sednicama.⁴⁴ Odbor je nadležan za državni program obeležavanja događaja i ličnosti povezanih sa oslobodilačkim ratovima Srbije.

Državni program obeležavanja godišnjica istorijskih događaja oslobodilačkih ratova Srbije, kako se zvanično zove, opisuje važne godišnjice i druge dane koji se obeležavaju, nacionalne i verske praznike, kao i važne ličnosti, uz kratak opis zašto se obeležavaju specifični dani i detaljne podatke o protokolu za obeležavanje svakog od njih.⁴⁵ Najskorije verzije tog programa usvojene su 2009, 2013. i 2016. godine.⁴⁶ Program u suštini predstavlja nacionalni kalendar koji je bio mahom ignorisan tokom devedesetih i ranih dvehiljaditih godina. U današnjoj autoritarnoj demokratiji, program je postao šematski plan politike sećanja koji nam osvetljava kako populizam pripoveda nacionalnu istoriju.

Državni program obeležavanja iz 2009. godine nabraja istorijske događaje, uključujući i bitku na Kosovu, ustanke protiv osmanske vladavine i druge datume 19. veka važne za državnost Srbije, događaje iz Prvog i Drugog svetskog rata, kao i bombardovanje SR Jugoslavije 1999. godine. Nakon 2012. godine, ministarstva uključena u rad Odbora dodala su više datuma iz ratova devedesetih u program obeležavanja, s fokusom na ratu u Hrvatskoj i na Kosovu i NATO bombardovanju. Kada je posredi rat u Hrvatskoj, operacija „Oluja“ je jedini datum koji postoji u državnom kalendaru. Program „Olju“ naziva agresijom, bez ijedne reference na širi kontekst rata i događaje koji su prethodili toj hrvatskoj vojno-policijskoj operaciji kojom je završen rat. Pored 24. marta, 7. maj je Dan sećanja na civilne žrtve NATO bombardovanja. Zvanično se obeležava i bitka na Košarama 1999. godine, na dan završetka borbi, 14. juna. Program o Kosovu govori kao o „našoj teritoriji“, a o Vojsci

44 Tanjug, „Sednica Odbora za negovanje tradicija oslobodilačkih ratova“, Blic, 5. 6. 2015, <https://www.blic.rs/vesti/drustvo/sednica-odbora-za-negovanje-tradicija-oslobodilackih-ratova/dtwd992>.

45 Lea David, „Impression Management of a Contested Past: Serbia's Evolving National Calendar“, *Memory Studies* 7, izd. 4 (2014): 477.

46 Odbor za negovanje tradicija oslobodilačkih ratova Srbije, „Državni program obeležavanja godišnjica istorijskih događaja oslobodilačkih ratova Srbije“ (Vlada Republike Srbije, 11. 3. 2009); Odbor za negovanje tradicija oslobodilačkih ratova Srbije, „Državni program obeležavanja godišnjica istorijskih događaja oslobodilačkih ratova Srbije“ (Vlada Republike Srbije, 2013); Odbor za negovanje tradicija oslobodilačkih ratova Srbije, „Državni program obeležavanja godišnjica istorijskih događaja oslobodilačkih ratova Srbije“ (Vlada Republike Srbije, 16. 12. 2016).

Jugoslavije kao o „našoj vojsci“. Slično kao i u stavci o „Oluji“, opis bitke na Košarama ističe da je njen kraj doveo do povlačenja Vojske Jugoslavije (VJ) sa Kosova, a posledica toga je proterivanje oko 250.000 ljudi, uglavnom srpske nacionalnosti.⁴⁷ Ni tu nema reči o širem kontekstu rata na Kosovu ni o kršenjima ljudskih prava koja su VJ, policija i paravojne formacije počinile nad kosovskim Albancima. Program naglašava svoju obrazovnu svrhu i takođe obuhvata spisak tematskih školskih časova za pojedine godišnjice, uključujući i početak NATO bombardovanja.⁴⁸

U uvodu je program predstavljen kao jedan od najvažnijih državnih akata, kojim Republika Srbija potpuno odbacuje svaku relativizaciju zločina počinjenih nad nevinim civilima u prošlosti, pokušaje istorijskog revizionizma i rehabilitacije političkih organizacija, oružanih formacija i pojedinaca koji su odgovorni za zločine.⁴⁹ Međutim, način na koji program opisuje istorijske događaje i sve što državna vlast radi u politici sećanja protivreči toj tvrdnji. Službena politika sećanja na ratove devedesetih relativizuje ili negira zločine koje su srpske oružane snage počinile nad nedužnim civilima i glorifikuje ratne zločince. Istorijski revizionizam je državna politika. Program uspostavlja narativ o oslobodilačkim ratovima koji podrazumeva da su svi ratovi koje su vodile srpske oružane snage bili oslobodilački i da se srpska vojska nikada nije upuštala u ofanzivno ratovanje. Iz toga proizlazi da predstavnici srpske vojske, policije i paravojskih formacija ne mogu nikako biti ratni zločinci ako su pravedni borci za oslobođenje svog naroda i zemlje.

Pozicija Ministarstva odbrane, kao glavnog organizatora obeležavanja, pored Ministarstva za rad, zapošljavanje, boračka i socijalna pitanja, ne iznenađuje nas. Naime, kada se ne bavi memorijalizacijom srpskih žrtava, državna politika sećanja slavi srpske vojne snage kao oslobodilačke i uvek na pravoj strani u istoriji, što je ozvaničeno u pomenutom programu. Obeležavanja događaja iz prošlosti predstavljaju i priliku za prikazivanje vojne moći i slavljenje Vojske Srbije u sadašnjosti, zbog čega mnogi komemorativni događaji uključuju i vojne parade. Vojska igra suštinsku ulogu u komemorativnim praksama, posebno u onima koje obeležavaju događaje iz rata na Kosovu i NATO bombardovanja Jugoslavije kao priliku da se proslave snaga i pravednost srpske vojske. Obeležavanja vezana za rat na Kosovu i NATO bombardovanje Jugoslavije istovremeno i komemoriraju srpske žrtve.

47 Odbor za negovanje tradicija oslobodilačkih ratova Srbije, „Državni program 2016“, 13.

48 Odbor za negovanje tradicija oslobodilačkih ratova Srbije, 30.

49 Odbor za negovanje tradicija oslobodilačkih ratova Srbije, „Državni program 2009“, 1.

U skladu sa idejom oslobodilačkih ratova, u fokusu je takođe odbrambena uloga VJ i policije protiv strane agresije, odnosno separatističkih i terorističkih snaga. Vojne parade i godišnjice borbi na Košarama i Paštriku te NATO bombardovanja oslikavaju nameru zvaničnih komemoracija da ne samo odaju počast žrtvama već i javno demonstriraju snagu vojske koja je branila Srbiju i koja je može ponovo odbraniti u budućnosti, ukoliko bude neophodno.

6. Industrija sećanja

Transformacija komemorativnih praksi u Srbiji vidljiva je u uspostavljanju industrije sećanja. Pojam industrije sećanja⁵⁰ odnosi se uglavnom na proizvodnju i prodaju suvenira, zabavu, turizam i kič koji imaju veze s prošlošću. U širem smislu, industrija sećanja obuhvata muzeje, arhive, groblja, godišnjice, spomenike, festivale, pa i naučnu oblast studija sećanja. Za ovaj rad i razumevanje politike sećanja na ratove devedesetih u Srbiji važnija nam je uža definicija industrije sećanja o kojoj Vijet Tan Nujen govori u svojoj knjizi o sećanju na rat u Vijetnamu, a ona predstavlja eksploataciju sećanja kao strateškog resursa koja služi političkoj moći.⁵¹ Industrija sećanja u tom smislu odnosi se na mehanizam proizvodnje i distribucije sećanja i elemente tih procesa, uključujući i ideološku pozadinu i materijalne uslove koji je omogućavaju.

Industrija sećanja se uvek oslanja na nejednakosti i ekskluziju. Koristeći rat u Vijetnamu kao primer, Vijet Tan Nujen pokazuje razliku i neravnopravnost između Sjedinjenih Američkih Država i Vijetnama kada su posredi međunarodni uticaj i moć distribucije narativa o ratu. Monopol nastao industrijom sećanja, kakav SAD imaju na globalnom nivou, omogućava suštinski nepravedno sećanje i zaborav, nasuprot pravednom sećanju na rat, kojem bi trebalo težiti.

Koncept industrije sećanja nije karakterističan samo za međunarodne odnose, već može da se primeni i u svrhu boljeg razumevanja politike sećanja u današnjoj Srbiji. Kada je reč o sećanju na ratove devedesetih, industrija sećanja koja uključuje kulturnu produkciju i široku diseminaciju dominantnih narativa uspostavila se nakon 2012. godine i od tada je sve prisutnija. Državni akteri sećanja koriste različite kulturne i medijske formate za distribuciju ratnih narativa do najšire populacije. To uključuje filmsku produkciju, publikacije, velike događaje s mnogobrojnom publikom i prenose uživo. Nejednakost

---

50 Kao *memory industry*.

51 Industrija sećanja kao *industry of memory*: Viet Thanh Nguyen, *Nothing Ever Dies: Vietnam and the Memory of War* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 2016).

je u suštini industrije sećanja zbog toga što je pristup resursima i sredstvima kulturne proizvodnje ograničen na aktere sećanja bliske vlastima, koji promovišu hegemonu interpretacije prošlosti. Aktivisti koji se suprotstavljaju industriji sećanja nemaju pristup takvim resursima ni mogućnost dosegavanja velikog dela društva. Civilno društvo takođe nema moć da potpuno delegitimise i ograniči službene narative i njihov autoritet u društvu, što je moć uglavnom karakteristična za državu.⁵²

Rat na Kosovu i NATO bombardovanje SR Jugoslavije glavne su teme srpske industrije sećanja i masovne produkcije sadržaja koji promovišu dominantne narative. Vojno-policajska operacija „Oluja“ je drugi važan aspekt industrije sećanja. Ti događaji se obeležavaju centralnim manifestacijama i svečanim akademijama koje zajedno organizuju Republika Srbija i Republika Srpska, uz podršku Srpske pravoslavne crkve. Na njima govore Aleksandar Vučić, Milorad Dodik i patrijarh, uz prateći program koji obuhvata rekonstrukcije događaja, poeziju, glumu, folklor i svedočenja žrtava i vojnika. Neumesne rekonstrukcije ratnih događaja su nova i popularna praksa u srpskoj politici sećanja, s komemoracijama operacije „Oluja“ 2020. i 2021. godine kao poznatijim primerima. Na komemoraciji u Sremskoj Rači 2020. godine, rekonstruisana je kolona izbeglica na mostu, dok je ovogodišnja komemoracija otišla korak dalje, s glumcima koji su ležali na bini glumeći beživotna tela Srba iz Krajine.

Populisti na vlasti koriste nove medijske tehnologije za politike sećanja i diseminaciju ratnih narativa, što je dovelo do potpune i šire dostupnosti komemorativnih događaja nego ikada ranije. Obeležavanja se prenose uživo na RTS-u i strimuju na internetu, gde video-snimci ostaju dostupni i nakon događaja. Pored takve dostupnosti na daljinu, neke komemoracije više nisu ograničene na glavni grad i putuju po Srbiji. Tako je sa centralnim manifestacijama oko godišnjice početka NATO bombardovanja 24. marta, koje su do sada bile u Grdelici, Nišu, Novom Sadu i Beogradu.

52 James V. Wertsch, *Voices of Collective Remembering* (Cambridge: Cambridge University Press, 2002), 10.

6.1. Stradanje: operacija „Oluja“

Državne komemoracije operacije „Oluja“, koje su nastale 2015. godine, takođe putuju po Srbiji, u mesta gde žive mnoge izbeglice iz Krajine. Do 2015. godine, „Oluja“ se obeležavala parastosom u Crkvi Svetog Marka, koji je organizovalo Udruženje porodica „Suza“, uz prisustvo pojedinih državnih zvaničnika. Bivši predsednik Srbije Boris Tadić davao je kratke izjave u kojima je tražio javno izvinjenje od Hrvatske i istraživanje sudbina nestalih lica. Vojislav Koštunica je u javnosti zastupao tezu da je „Oluja“ najveće etničko čišćenje u Evropi od Drugog svetskog rata. Srpska radikalna stranka takođe se pojavljivala na tim obeležavanjima. Nakon parastosa za žrtve, slede protestna šetnja i polaganje cveća na spomen-ploču srpskim žrtvama ratova devedesetih u Tašmajdanskom parku. Udruženje „Suza“ i danas organizuje parastos.

Operacija „Oluja“ predstavlja jedno od centralnih mesta sećanja u Srbiji i obeležava se pod sloganom „Oluja je pogrom“. Njen fokus na stradanju najvažniji je primer dihotomije srpskih heroja i žrtava u politici sećanja. Politički akteri zloupotrebljavaju žrtve „Oluje“ u političke svrhe dok žrtve i njihove porodice nemaju status civilnih žrtava rata i mnogi od njih su i danas socijalno ugroženi. Dan sećanja na ubijene i proterane Srbije uspostavljen je 4. avgusta 2015. kao dan žalosti u Srbiji i Republici Srpskoj i obeležava se i minutom ćutanja u podne, uz sirene i crkvena zvona. Državne komemoracije započele su simboličnim susretom Vučića i Dodika na sredini mosta na Sremskoj Rači i od tada se održavaju svakog 4. avgusta u večernjim satima, sa hiljadama ljudi u publici.

Žrtve su centralna tema komemoracija „Oluje“. One se obraćaju žrtvama koje je prethodna vlast ignorisala, kako zvanični diskurs tvrdi. Međutim, komemoracije „Oluje“ ne predstavljaju priznanje stradanja Srba iz Krajine jer „postoji jedna tanka linija, koja se često pređe u političkim diskusijama, između dostojanstvenog sećanja na žrtve i profitiranja na emocionalnom naboju sećanja u svrhu nekog povraćaja“.⁵³

Viktimološki narativ je politički instrumentalizovan i izvučen iz šireg ratnog konteksta. Prvo, proterani i porodice ubijenih i nestalih tokom i nakon operacije „Oluja“ nevidljivi su za državne institucije Srbije, kao i Hrvatske, i ne dobijaju nikakvu podršku ni priznanje,

53 Iwona Irwin-Zarecka, *Frames of Remembrance: The Dynamics of Collective Memory* (London, New York: Routledge, 2017), 60.

već se upotrebljavaju u populističkoj retorici političkih elita. Državne komemoracije zamagljuju događaje iz devedesetih godina i kontekst u kojem se operacija „Oluja“ desila. Niko ne spominje režim uspostavljen od strane srpskih snaga širom Hrvatske, koji je prethodio hrvatskoj vojno-polijskoj akciji 1995. godine, kao ni prisilnu mobilizaciju izbeglica nakon njihovog dolaska u Srbiju. Konačno, kada o Krajišnicima govore kao o dobrodošlima u Srbiji, zvaničnici ne spominju da nije samo da ih prethodna vlada nije smatrala dobrodošlima, već da su i oni sami bili na visokim pozicijama 1995. godine i da nisu želeli izbeglice u Srbiji.

6.2. Produkcija rata na Kosovu i NATO bombardovanja

Danas u srpskoj javnosti postoji više informacija o ratovima devedesetih nego ikada ranije. Oko godišnjica „Oluje“, događaja iz rata na Kosovu i NATO bombardovanja, konstantna diseminacija informacija u medijima prati zvanična obeležavanja. Na dnevnom nivou, ljudi mogu da prate priče o događajima, fotografije, video-zapise i komentare. Slika ratova koja se tako promovise u javnosti oslikava zvanične narative i kritičke perspektive su marginalne.

Uz podršku javnog servisa i drugih medija, državne institucije ulažu mnogo truda i resursa u industriju sećanja i njenu dostupnost najširoj populaciji Srbije. Godišnjice su prilike za koje se prave dokumentarni i igrani filmovi, dok se obeležavanja emituju uživo na RTS-u i Jutjubu. Povodom 20. godišnjice početka NATO bombardovanja, 2019. godine, RTS je svake večeri u prajm tajmu prikazivao dokumentarne filmove o bombardovanju i borbama na Košarama i Paštriku, uz rekordnu gledanost. Ti dokumentarci su visokobudžetni i uglavnom su nastali u koprodukciji RTS-a i Ministarstva odbrane. Dokumentarni i igrani filmovi su takođe dostupni na Jutjubu, što nije uobičajeno u filmskoj produkciji, i dostižu od 1.500.000 do preko 5.000.000 pregleda. Dokumentarni film „Ratne priče sa Košara“, u koprodukciji Ministarstva odbrane i RTS-a, bio je posebno uspešan i oborio je rekorde gledanosti kada je prvi put prikazan na televiziji. Ima 5.900.000 pregleda na Jutjubu. Dokumentarac se 2021.

godine pretvorio i u seriju.⁵⁴ Brojni televizijski programi i emisije prate te filmove, a bilo je i nekoliko izložbi o NATO bombardovanju tokom cele 2019. godine.

Pored finansijske podrške za filmsku produkciju i učesća u ratnoj memorijalizaciji, Ministarstvo odbrane ima i izdavačku kuću „Odbrana“, koja služi državnoj politici sećanja i proizvodnji herojskih narativa o ratovima devedesetih. Uz različite knjige o vojnoj istoriji, „Odbrana“ objavljuje i sećanja učesnika na bitke na Košarama i Paštriku i memoare osuđenih ratnih zločinaca poput Dragoljuba Ojdanića i Nebojše Pavkovića.

Takozvana bitka na Košarama 1999. godine je moderni mit koji dokazuje uspešnu prirodu populističkih narativa i novinu fokusa na ratovima devedesetih u državnoj politici sećanja. Borbe na Košarama upoređuju se s Termopilima, a herojsko žrtvovanje mladih „golobradih“ vojnika upoređuje se sa Spartancima. Iako su do pre nekoliko godina bile potpuno nepoznat pojam za većinu ljudi u Srbiji, borbe na Košarama su postale široko poznata priča koju dalje promovišu razne socijalne grupe, na primer – organizovane navijačke grupe. Poput obeležavanja operacije „Oluja“, svečane akademije kojima se obeležavaju godišnjice Košara i Paštrika postoje tek od 2016. godine. Zainteresovanost političkih aktera za te događaje i njihovu promociju ogleda se i u ulicama nazvanim po „herojima sa Košara“, kao i u već pomenutim filmovima, serijama i publikacijama.

54 Radio-televizija Srbije, „Dokumentarna serija 'Ratne priče sa Košara', 24–26. marta, RTS 2, 20 časova“, 18. 3. 2021, <http://www.rts.rs/page/rtssr/rtspredstavlja/story/267/najnovije/4300115/dokumentarna-serija-ratne-price-sa-kosara-24---26.-marta-rtss-2-20-casova.html>.

7. Populističko prisvajanje memorijalizacije ljudskih prava

Od smene Slobodana Miloševića, državni akteri nisu pokazali ozbiljnu volju za suočavanje s ratovima devedesetih i pitanjima krivice i odgovornosti na srpskoj strani. Nakon 2012. godine, izbegavanje pitanja ratova devedesetih pretvorilo se u njihovo prisvajanje od strane državne vlasti. Kao što je prethodno sumirano, današnja politika sećanja na devedesete godine agresivna je, kompetitivna i ekskluzivistička, a u društvu se popularizuje posredstvom industrije sećanja. Ekskluzija se odnosi na suprotstavljene narative i žrtve nesrpske nacionalnosti. Te žrtve ne dobijaju priznanje koje zaslužuju, a njihovo stradanje čak se i negira. Negiranje genocida u Srebrenici je državna politika. Komemorativni govori su neprijateljski nastrojani, agresivni, i stvaraju i promovišu slike neprijatelja.

Nasuprot antagonističkim diskursima, javni zvaničnici Srbije prisvajaju okvire memorijalizacije zasnovane na načelima ljudskih prava, što predstavlja jedno od najupečatljivijih svojstava populističke politike sećanja. U razgovoru o ratovima devedesetih, zastupaju se ideje dužnosti sećanja i otpora zaboravu, fokusiranje na žrtve i suočavanje sa prošlošću, stubovi memorijalizacije zasnovane na ljudskim pravima.⁵⁵ Svedočenja svedoka-žrtava i pristup koji se fokusira na žrtve podloga su državnog rada na sećanju, bilo da su posredi „deca iz kolone“ koja govore na državnim komemoracijama operacije „Oluja“ ili bivši vojnici koji su se borili na Košarama kao mladi momci koji svedoče o svom iskustvu za dokumentarni film.

---

55 Lea David, *The Past Can't Heal Us: The Dangers of Mandating Memory in the Name of Human Rights* (Cambridge: Cambridge University Press, 2020).

Državni zvaničnici Srbiju predstavljaju kao državu koja je od svih u regionu najposvećenija pomirenju, dok istovremeno glorifikuju ulogu vojske u ratovima, a državne institucije nude javnu podršku ratnim zločincima koji su potpuno prihvaćeni i normalizovani u društvu. Tako Aleksandar Vučić naglašava da je Srbija priznala svoje zločine i osudila počiniocima zločina počinjenih u njeno ime i da ih se stidi; da Srbija poštuje tuđe žrtve i samo traži poštovanje srpskih žrtava zauzvrat. Borba protiv zaborava takođe je dominantna tema u govorima Vučića i drugih zvaničnika.

Dužnost sećanja, suočavanje s prošlošću i usredsređenost na žrtve principi su moralnog pamćenja – politike sećanja u ime ljudskih prava.⁵⁶ Ti principi se uglavnom vezuju za memorijalizaciju zasnovanu na ljudskim pravima, koja se suprotstavlja nacionalizmu. Iliberalne političke snage, poput vlade pod vođstvom SNS-a u Srbiji, prisvajaju i koriste memorijalizaciju ljudskih prava u svrhu populističke politike sećanja. U slučaju Srbije, dužnost sećanja i fokus na žrtvama odnose se samo na srpske žrtve. Kako to sadašnji režim razume, ideja suočavanja s prošlošću ne podrazumeva da srpsko društvo treba da se suoči sa svojom nasilnom i ratnom prošlošću i kršenjima ljudskih prava. Nasuprot tome, suočavanje s prošlošću u državnoj politici sećanja ide u suprotnom pravcu i podrazumeva glorifikaciju srpskih oružanih snaga kao heroja, komemoraciju žrtava i suočavanje sa činjenicom da je pre 2012. godine bilo zabranjeno sećati ih se.

████████████████████

56 David.

8. Zaključna razmatranja: aktivizam sećanja protiv revizionizma

Aktivizam na polju memorijalizacije suprotstavlja se dominantnom sećanju i mejnstrim narativima i teži javnom priznanju nevidljivih i marginalizovanih aspekata prošlosti. On postoji u konfliktnim i postkonfliktnim društvima, kao i u onima gde još ima nasleđa državne represije i kršenja ljudskih prava. Taj vid mirovnog aktivizma je „strateška komemoracija sporne prošlosti van državnih okvira sa namerom uticanja na javnu debatu i politike“.⁵⁷ Dok memorijalizacija može da se odvija na različitim nivoima u društvu i sa različitim akterima, uključujući i državu, aktivizam na polju sećanja uvek dolazi odozdo. Aktivisti memorijalizacije zahtevaju državno priznanje nekog aspekta prošlosti, ali su njihove prakse često drugačije od državnih komemoracija po svojoj interaktivnoj prirodi, dostupnosti i participatornim ciljevima unutar zajednice. U toj sferi uglavnom ne postoje sredstva i resursi koji se mogu meriti sa onima koje država može da uloži u memorijalizaciju, a zbog toga su, između ostalog, prakse i forme memorijalizacije raznovrsne i ne podrazumevaju „tradicionalne“ komemoracije i betonske spomenike.

Memorijalizacijski aktivizam, kao i politika sećanja, zasniva se na prošlosti, ali je orijentisan ka sadašnjosti i budućnosti. Taj vid aktivizma se fokusira na ideju „prvo prošlost, pa onda budućnost“ i pretpostavku da će suočavanje s prošlošću voditi ka društveno-političkim

---

57 Yifat Gutman, *Memory Activism: Reimagining the Past for the Future in Israel-Palestine* (Nashville: Vanderbilt University Press, 2017), 1–2.

promenama i rešenjima sadašnjih i budućih problema.⁵⁸ Drugim rečima, on povezuje sadašnjost s prošlošću, ali je istovremeno orijentisan ka budućnosti jer podrazumeva viziju budućnosti koja uključuje upotrebu prošlosti.⁵⁹ Sve što aktivisti memorijalizacije rade jeste za buduće generacije.

Memorijalizacijski aktivizam u Srbiji izrastao je iz antiratnog pokreta aktivnog tokom devedesetih godina i isprepleten je sa aktivnostima i dostignućima šireg civilnog društva koje zagovara tranzicionu pravdu i suočavanje s prošlošću. Aktivisti koji se bave sećanjem na ratove devedesetih danas su u drugačijoj poziciji nego u prvim godinama nakon smene Slobodana Miloševića. Dok su tada morali da se bore protiv zaborava i za vidljivost ratova devedesetih u javnosti, danas je pred njima veći izazov jer se suprotstavljaju industriji sećanja izgrađenoj na negiranju i falsifikaciji činjenica, kojoj na raspolaganju stoje veliki materijalni i medijski resursi.

U kontekstu poput Srbije, gde se činjenice o kršenjima ljudskih prava tokom devedesetih godina sistematski prećutkuju i marginalizuju, memorijalizacijski aktivizam može da se osloni na moć dokumentacije i proizvodnju znanja o ratovima. Protiv državne industrije sećanja, dokumentacija može poslužiti kao snažan alat za aktiviste, ali oni moraju da budu u mogućnosti da se takmiče s državnim naporima u stizanju do najšire populacije. Već postoje neki koraci u pravcu digitalnog aktivizma na polju memorijalizacije koji je vidljiv, dostupan i participatoran. Došlo je do vidljivog preokreta ka onlajn platformama u svrhu onlajn komemoracija i zagovaranja i rastuće upotrebe heštegova od strane aktivista koji se bave radom na sećanju, što Orli Fridman naziva hešteg memorijalizacijskim aktivizmom.⁶⁰ Da bi bili u stanju da se suprotstave industriji sećanja, pored onlajn komemoracija, aktivisti i civilno društvo moraće da se više upuste u digitalne i medijske sadržaje da bi postigli da činjenice o ratovima dođu do što šire publike.

Nedostatak digitalnih alata i materijalnih resursa nije jedini izazov s kojim se aktivisti susreću i koji treba da prevaziđu da bi parirali službenoj politici sećanja u autoritarnoj demokratiji i postigli širi doseg u javnosti. Naime, rad na sećanju je pun izazova i ima

58 Yifat Gutman, "Looking Backward to the Future: Counter-Memory as Oppositional Knowledge-Production in the Israeli-Palestinian Conflict", *Current Sociology* 1, izd. 65 (2017): 61.

59 Irwin-Zarecka, *Frames of Remembrance*, 101.

60 Orli Fridman, "'Hashtag Memory Activism'. Online Commemorations and Online Memory Activism", *Observing Memories*, 2019, <https://europeanmemories.net/magazine/hashtag-memory-activism/>.

ograničen doseg jer ne postoji obimnija javna podrška ni spremnost za prihvatanje kritičkih pogleda na skoriju prošlost. Jedan od ozbiljnih problema je nedostatak povezanosti između aktivista i šire javnosti i stanovništva Srbije, kao i odsustvo glasova „običnih ljudi“ u aktivnostima civilnog društva. Javni angažman i diseminacija su primarni ciljevi inicijativa tranzicione pravde i memorijalizacije u Srbiji. Međutim, publiku na događajima i komemoracijama odozdo uglavnom čine drugi aktivisti i predstavnici nevladinih organizacija, mediji i intelektualci – gde svako govori o pitanjima o kojima se svi prisutni generalno slažu.⁶¹ Takvi događaji i inicijative u praksi nisu dostupni svima. Mora se uzeti u obzir gde publika pripada u materijalnom, finansijskom i društvenom smislu, kao i mogući nedostatak vremena ili društvenog kapitala da bi se prisustvovalo događajima i učestvovalo u takvim inicijativama.⁶² Postoji i nekompatibilnost između toga šta različite inicijative nevladinih organizacija tvrde da javnost zna ili ne zna o prošlosti i onoga što pojedinci znaju ali možda ne saopštavaju.⁶³ U našim nastojanjima da (re)edukujemo javnost, često zaboravimo da većina ljudi u Srbiji ima neku vrstu veze s ratovima devedesetih i direktno ili indirektno iskustvo ratova, uključujući i gubitak članova porodice ili prijatelja. Ti pojedinci se na sopstveni način nose sa svojim iskustvima, osećanjima i znanjem o ratovima, zločinima i odgovornosti.⁶⁴ Stoga dostupnost i učešće ljudi u aktivističkim inicijativama memorijalizacije treba da se promisle dalje od jednostrane reedukacije stanovnika Srbije o odgovornosti njihove nacije i države tokom ratova devedesetih. U kritičnom vremenu kao danas, uloga aktivizma memorijalizacije zasnovanog na činjenicama važnija je nego ikada ranije. Vreme je da se aktivizam koji radi na memorijalizaciji i prakse zagovaranja promisle tako da zaista dopru do šireg društva i mobilišu njegov angažman i učešće.

61 Obradović-Wochnik, "The 'Silent Dilemma' of Transitional Justice", 329.

62 Obradović-Wochnik, 346.

63 Obradović-Wochnik, 340.

64 Obradović-Wochnik, 346.

9. Izvori i literatura

- Beta. „'Besmrtni puk' prošetao kroz Niš, na čelu kozaci i general Lazarević“. N1, 9. 5. 2019. <https://rs.n1info.com/vesti/a482438-Besmrtni-puk-prosetao-kroz-Nis-na-celu-kozaci-i-general-Lazarevic/>.
- Bieber, Florian. "Patterns of competitive authoritarianism in the Western Balkans". *East European Politics* 34, izd. 3 (2018): 337–54.
- . *The Rise of Authoritarianism in the Western Balkans. New Perspectives on South-East Europe*. London: Palgrave Pivot, 2020.
- Bull, Anna Cento. "The Role of Memory in Populist Discourse: The Case of the Italian Second Republic". *Patterns of Prejudice* 50, izd. 3 (2016): 213–31.
- Canić Milovanović, Jelena. „Pripreme u Nišu počele, pa vojna parada odložena“. Južne vesti, 18. 3. 2019. <https://www.juznevesti.com/Drushtvo/Pripreme-u-Nisu-poccele-pa-vojna-parada-odlozena.sr.html>.
- Conway, Brian. *Commemoration and Bloody Sunday: Pathways of Memory*. Palgrave Macmillan Memory Studies. Basingstoke: Palgrave Macmillan UK, 2010.
- David, Lea. "Fragmentation as a Silencing Strategy: Serbian War Veterans against the State of Serbia". *Contemporary Southeastern Europe* 2, izd. 1 (2015): 55–73.
- . "Impression Management of a Contested Past: Serbia's Evolving National Calendar". *Memory Studies* 7, izd. 4 (2014): 472–83.
- . *The Past Can't Heal Us: The Dangers of Mandating Memory in the Name of Human Rights*. Cambridge: Cambridge University Press, 2020.
- Peščanik. „Deklaracija o pomirenju DS i SPS“, 2008. <https://pescanik.net/deklaracija-o-pomirenju-ds-i-sps/>.
- RTK. „Dodeljene nagrade za 'Korak pobednika'“, 19. 12. 2014. <https://www.rtk.rs/57461/urucene-nagrade-za-korak-pobednika/>.
- Đureinović, Jelena. *The Politics of Memory of the Second World War in Contemporary Serbia: Collaboration, Resistance and Retribution*. London and New York: Routledge, 2020.

- Fridman, Orli. "Hashtag Memory Activism'. Online Commemorations and Online Memory Activism". *Observing Memories*, 2019. <https://europeanmemories.net/magazine/hashtag-memory-activism/>.
- . "'Too Young to Remember Determined Not to Forget': Memory Activists Engaging With Returning ICTY Convicts". *International Criminal Justice Review* 28, izd. 4 (2018): 423–37.
- Gordy, Eric. *Guilt, Responsibility, and Denial: The Past at Stake in Post-Milosevic Serbia*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2013.
- Gutman, Yifat. "Looking Backward to the Future: Counter-Memory as Oppositional Knowledge-Production in the Israeli–Palestinian Conflict". *Current Sociology* 1, izd. 65 (2017): 54–72.
- . *Memory Activism: Reimagining the Past for the Future in Israel–Palestine*. Nashville: Vanderbilt University Press, 2017.
- Inicijativa mladih za ljudska prava. Rat u Srbiji. Pristupljeno 6. 9. 2021. <https://ratusrbiji.rs/>.
- Irwin-Zarecka, Iwona. *Frames of Remembrance: The Dynamics of Collective Memory*. London, New York: Routledge, 2017.
- Janačković, B. „IZVAĐENE BANDERE, ASFALTIRAJU 'OSTRVA': Kako se Niš sprema za vojnu paradu za 20. godišnjicu bombardovanja". Blic, 19. 3. 2019. <https://www.blic.rs/vesti/drustvo/izvadjene-bandere-asfaltiraju-ostrva-kako-se-nis-sprema-za-vojnu-paradu-za-20/v0vmg58>.
- Kapidžić, Damir. "The Rise of Illiberal Politics in Southeast Europe". *Southeast European and Black Sea Studies* 20, izd. 1 (2020): 1–17.
- Levitsky, Steven, i Lucan A. Way. *Competitive Authoritarianism: Hybrid Regimes after the Cold War*. Cambridge: Cambridge University Press, 2010.
- Mudde, Cas, i Cristóbal Rovira Kaltwasser. *Populism: A Very Short Introduction*. Very Short Introductions. Oxford, New York: Oxford University Press, 2017.
- Nguyen, Viet Thanh. *Nothing Ever Dies: Vietnam and the Memory of War*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 2016.
- Obradović-Wochnik, Jelena. "The 'Silent Dilemma' of Transitional Justice: Silencing and Coming to Terms with the Past in Serbia". *International Journal of Transitional Justice* 7, izd. 2 (2013): 328–47.

- Odbor za negovanje tradicija oslobodilačkih ratova Srbije. „Državni program obeležavanja godišnjica istorijskih događaja oslobodilačkih ratova Srbije“. Vlada Republike Srbije, 11. 3. 2009.
- . „Državni program obeležavanja godišnjica istorijskih događaja oslobodilačkih ratova Srbije“. Vlada Republike Srbije, 2013.
- . „Državni program obeležavanja godišnjica istorijskih događaja oslobodilačkih ratova Srbije“. Vlada Republike Srbije, 16. 12. 2016.
- Odluka o osnivanju Odbora za negovanje tradicija oslobodilačkih ratova Srbije, 38/97, 46/01, Službeni glasnik Republike Srbije § (bez dat.).
- Insajder. „Osuđeni general Lazarević predvodio 'Besmrtni puk' u Nišu: Na Dan pobeđe nad fašizmom, Srbija promovira ratne zločince“, 9. 5. 2019. // insajder.net/sr/sajt/vazno/14379/.
- Radio-televizija Srbije. „Dokumentarna serija 'Ratne priče sa Košara', 24–26. marta, RTS 2, 20 časova“, 18. 3. 2021. <http://www.rts.rs/page/rts/sr/rtspredstavljastory/267/hajnovije/4300115/dokumentarna-serija-ratne-priče-sa-kosara-24---26.-marta-rts-2-20-casova.html>.
- Subotić, Jelena. *Hijacked Justice: Dealing with the Past in the Balkans*. Ithaca, London: Cornell University Press, 2009.
- Gradski portal 018. „Sutra u Nišu maršira 'Besmrtni puk'“, 8. 5. 2019. <https://gradskiportal018.rs/2019/05/08/sutra-u-nisu-marsira-besmrtni-puk/>.
- Tanjug. „Sednica Odbora za negovanje tradicija oslobodilačkih ratova“. Blic, 5. 6. 2015. <https://www.blic.rs/vesti/drustvo/sednica-odbora-za-negovanje-tradicija-oslobodilackih-ratova/dtw92>.
- Wertsch, James V. *Voices of Collective Remembering*. Cambridge: Cambridge University Press, 2002.
- Wodak, Ruth. "Final Commentary: Learning from the Past(s)? Contesting Hegemonic Memories". U *European Memory in Populism: Representations of Self and Other*, od Chiara De Cesari i Ayhan Kaya, 276–94. London and New York: Routledge, 2020.
- Wodak, Ruth, i Majid KhosraviNik. "Dynamics of Discourse and Politics in Right-Wing Populism in Europe and Beyond: An Introduction". U *Right-Wing Populism in Europe: Politics and Discourse*, od Ruth Wodak, Majid KhosraviNik, i Brigitte Mral, xvii–xxviii. London: Bloomsbury Academic, 2013.

Politika sećanja na ratove devedesetih u Srbiji:

ISTORIJSKI REVIZIONIZAM I IZAZOVI MEMORIJALIZACIJE

Izdavač:

Fond za humanitarno pravo
Dečanska 12, Beograd
www.hlc-rdc.org

Autorka:

Jelena Đureinović

Lektura:

Nevena Bojičić

Dizajn:

Milica Dervišević

Tiraž:

200

Štampa:

Instant System, Beograd

ISBN 978-86-7932-119-0

